

Юрій Шайгородський

УНІТАРНІСТЬ ЯК ЗАСАДНИЧИЙ ПРИНЦИП ОРГАНІЗАЦІЇ ТА РЕГУЛЮВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

У статті досліджуються проблеми вдосконалення державного устрою, поліпшення механізму, оптимізації структури і функцій державного управління на сучасному етапі державотворення. Аналізуються процеси децентралізації та їх вплив на консолідацію українського суспільства. Наголошується на необхідності суспільної інтеграції шляхом формування в Україні

Шайгородський Юрій Жанович – доктор політичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

єдиної політичної нації, оптимізації відносин між центром і регіонами, розвитку місцевого самоврядування, становлення громадянського суспільства та сприяння діяльності його інститутів.

Ключові слова: державний устрій, регіоналізація, децентралізація, суспільна консолідація, громадянське суспільство.

Shajgorodsky Yu. Unitarity as a Fundamental Principle of Organizing and Regulating Political Life in Ukraine. *The article deals with the problems of improving the state structure, improving the mechanism, optimizing the structure and functions of public administration at the present stage of state-building. The processes of decentralization and their influence on the consolidation of Ukrainian society are analyzed. It emphasizes the necessity of social integration by forming a united political nation in Ukraine, optimizing the relations between the center and the regions, developing local self-government, establishing a civil society and promoting the activities of its institutions.*

Key words: state system, regionalization, decentralization, social consolidation, civil society.

Україна відбулась як незалежна держава. Нині перед нею постали нові виклики, пов'язані зі збереженням та зміцненням суверенітету, недоторканності кордонів та територіальної цілісності. Ключовим і багато в чому визначальним завданням сучасного етапу державотворення є вдосконалення діяльності всіх гілок влади, поліпшення механізму, оптимізація структури і функцій державного управління як організаційно-політичної основи державного устрою. Усе це має бути спрямованим на суспільну інтеграцію шляхом формування в Україні єдиної політичної нації, оптимізацію відносин між центром і регіонами, розвиток місцевого самоврядування, становлення громадянського суспільства, сприяння діяльності його інститутів. Анексія частини території України, воєнні дії на території Донецької і Луганської областей, терористичні й інформаційні антиукраїнські атаки, прояви сепаратистських настроїв в окремих регіонах країни загострюють ці проблеми.

Протягом останніх років значно зменшилася залежність (енергетична, економічна, інформаційна тощо) від Росії. Водночас

РФ у своєму прагненні обмежити можливості європейського руху України всіляко впливає й на внутрішню політику України шляхом спроб загострення соціально-політичної ситуації, й на зовнішньополітичне позиціонування нашої держави передусім через інформаційний вплив на населення і політикум європейських країн. Агресивна зовнішня політика північного сусіда у поєднанні з відсутністю відчутних результатів подолання корупції в Україні, безсистемністю реформ, втратою позитивної динаміки у міжнародній взаємодії загрожує не тільки послабленням підтримки на міжнародній арені, а й втратою суб'єктності. За цих умов суспільна інтеграція, збереження єдності й цілісності держави набувають першочергового значення.

Усвідомлюючи неспроможність порівняно мирними методами утримати Україну в межах імперського впливу, зневажаючи міжнародне право, нехтуючи міждержавними договорами й угодами, Російська Федерація вчинила акт військової агресії проти України. Не припиняючи підтримку сепаратистських бойових формувань на Сході України, використовуючи тероризм і диверсії проти мирних жителів, РФ в інформаційному просторі через масові фальсифікації, викривлене тлумачення подій, фактів здійснює системні спроби провокації громадянських конфліктів, прагне підірвати економічний потенціал України, делегітимізувати владу. На цьому тлі російськими засобами масової інформації, політиками й політологами просувається ідея так званої «української федералізації», спрямованої на деконструкцію державного устрою України. Прагнення втрутитися у внутрішні справи незалежної держави демонструють і перші особи Російської Федерації. Так, президент РФ виступив із вимогою змін до Конституції України – впровадження «федералізації країни» [1; 2]. Дедалі частіше порушують питання федералізації й окремі суб'єкти вітчизняної політики.

Зазначимо, що проблеми доцільності змін державного устрою України хоч і не знаходилися на «вістрі» наукового пошуку, але останнім часом досить глибоко вивчалися не лише фахівцями з конституційного права, але й були у полі зору чималого кола вітчизняних науковців – філософів, правників, політологів, фахівців у галузі державного управління, соціологів. Розгляд

проблем федералізації України ініціювалися окремими політиками й політичними партіями, можливість і необхідність таких змін тривалий час були предметом дискусій у засобах масової інформації й науковому середовищі (А. Колодій, О. Копиленко, І. Кресіна, В. Литвин, В. Міщук, П. Надолішній, Н. Оніщенко, В. Погорілко, О. Скакун, О. Телешун, В. Шаповал, Л. Шестопалова та інші). Більше того – згадаємо, що норми федерального устрою свого часу потрапили навіть до проекту Конституції України 1993 р. [3]. Разом з тим, вітчизняними науковцями, зокрема фахівцями з конституційного права та політичного управління [напр.: 4; 5], переконливо доведено, що федералізація не в змозі стати засобом розв'язання нагальних для України політичних проблем.

Слід зазначити, що переважна більшість країн світу (168), як і Україна – унітарні держави, основними ознаками яких є: єдиний для всієї держави установчий нормативний правовий акт (або сукупність таких актів), норми якого мають верховенство на всій території країни; єдині для всієї країни вищі органи влади; єдина система законодавства; єдине громадянство; єдина грошова одиниця; відсутність суверенності складових частин держави.

Федераціями є лише близько 30 держав. Здебільшого федеративними є держави, устрій яких став наслідком історико-географічного об'єднання територій. Серед 28 країн-членів Європейського Союзу федеративними є лише три. Отож, федеративний державний устрій не є домінуючим ані серед країн світу, ані європейських держав.

Не витримує критики й переконливо спростовується твердження про сталість і оптимальність федеративного устрою держави. Природно, що унітарні держави не тяжіють до перетворення на федерацію. А за умови відсутності адекватних історичних, ментальних, юридичних критеріїв вести мову про федералізацію є недоречним – «дроблення» нашої держави не має ані внутрішніх, ані правових, ані територіально-етнічних підстав. Саме тому, працюючи над удосконаленням державного (територіального) устрою, слід не лише враховувати погляди суміжних суб'єктів міжнародних відносин, а й дбати про те, аби оновлений образ правління влаштував саме українське суспільство [4].

Крім того, більшість громадян України підтримують унітарну форму державного устрою і виступають проти ідей федералізації, яку так наполегливо нав'язує нашій державі Росія. Про це свідчать результати соціологічного дослідження, проведеного групою «Рейтинг»: 64% респондентів висловилися за те, щоб Україна залишалася унітарною. Лише 14% вважають, що Україна повинна впровадити федеративну форму управління. Ще 10% вважають, що Україна повинна залишатися унітарною державою без Криму в своєму складі. 10% не змогли або не захотіли відповідати. Кількість прихильників єдиної України переважає навіть у південно-східних областях. У південній частині країни за унітарну форму висловилися 44%, за федералізм – 22%, у східній частині, відповідно, 45% і 26%. У західних і центральних регіонах ідею федералізації не підтримував практично ніхто (3% – на Заході і 6% – у Центрі) [6]*.

Разом із тим, події зими 2013–2014 рр., військова агресія сусідньої держави, прояви сепаратизму в окремих регіонах країни призвели не лише до загострення проблем українського суспільства та держави, але й спонукали до зміцнення й балансування системи державного механізму, покликаною зберегти конституційно закріплену унітарність України, до пошуків ефективних засобів суспільної інтеграції, єднання української нації у протистоянні ворогу, захисту територіальної цілісності Батьківщини. В цьому контексті очікуваних змін зазнала й наукова парадигма у частині доцільності трансформації форми державного устрою, й спрямованість політичної практики, зокрема, через посилення й практичну реалізацію процесів децентралізації влади.

В умовах трансформації політичної системи України, пошуку збалансованої моделі державного управління зростає науковий і політико-технологічний інтерес до феномену регіоналізму та проблем децентралізації. Тенденція посилення регіоналізації як способу збереження культурної, економічної, історичної, врешті – політичної ідентичності характерна для більшості країн Європи.

* Опитування проводилося у всіх регіонах України (в тому числі в Криму) з 14 до 26 березня 2014 року. Опитано 1200 громадян України віком від 18 років. Похибка вибірки не перевищує 2,8%.

Вона зачепила навіть держави з традиційно унітарним устроєм. Регіоналізм став ідейною основою частини загальнонаціональних політичних партій у деяких західноєвропейських країнах. Разом з тим, варто зазначити, що західноєвропейський регіоналізм є результатом тривалого історичного, соціально-політичного та економічного процесів. За умов його реалізації в Україні в «традиційному» форматі може виникнути загроза конституційному ладу, а саме – порушення закладеної у Конституції унітарності держави.

Найвні регіональні особливості стали предметом значної кількості вітчизняних досліджень. Разом з тим, варто визнати їх фрагментарність, відсутність цілісного, узагальненого бачення комплексу існуючих проблем. Водночас, об'єктивні культурні, соціальні, економічні, демографічні та інші розбіжності, ціннісні особливості різних регіонів країни спонукали окремих політиків і політичні рухи до штучного загострення проблеми, використання її у суто політичній площині. Неодноразово, особливо у передвиборчі періоди, мовні та культурні особливості Сходу і Заходу, твердження про «окремішність» тих чи тих регіонів використовувалися окремими політиками та політичними рухами задля посилення власної електоральної підтримки. Ефективності цих впливів на масову свідомість протистояв високий рівень консолідації українського суспільства, його непереможне прагнення жити у мирі й злагоді.

Проблема децентралізації стала домінуючою на теренах української політики не стільки з огляду на існування об'єктивних розбіжностей між різними регіонами країни, скільки з огляду на необхідність переформатування управлінської системи, усвідомлення ваги і ролі самоврядності на сучасному етапі державотворення. Водночас, трагічні події останнього часу в Україні призвели до кардинальних суспільно-політичних змін, зумовили виникнення складного вузла протиріч, розв'язання якого є нагальною потребою суспільного розвитку. На тлі цих подій із вуст окремих політиків почали лунати заклики до федералізації країни, надання тим чи іншим регіонам «особливого» статусу тощо.

Безумовно, необхідність удосконалення системи самоврядування, посилення ролі громад і розширення повноважень

місцевих органів влади у прийнятті важливих для регіону рішень є очевидною. Разом з тим, варто визнати, що зрозумілих, системних, обґрунтованих принципів і шляхів комплексного розв'язання цієї проблеми поки що немає. Натомість існує реальна небезпека, за відсутності збалансованої регіональної політики, дієвих кроків до зміцнення місцевого самоврядування, стати на шлях реформування цієї важливої управлінської сфери, керуючись виключно політичною доцільністю.

Також варто визнати, що ідея децентралізації своїй популярності, увазі з боку вітчизняних політиків, науковців та громадськості має «завдячувати», передусім, партійно-політичній активності та засобам масової інформації. Адже «децентралізація» як процес і результат трансформаційних змін, як комплексне явище (необхідними складовими котрого є політичний аналіз і прогноз, визначення ефективних напрямів діяльності та розробки послідовного, конструктивного і раціонального плану дій тощо) допоки не стала предметом всебічного наукового дослідження та практичного втілення. А отже, існує необхідність системного, всебічного аналізу сутності, змісту й форм децентралізації, розробки шляхів комплексного розв'язання цієї проблеми.

У цьому контексті варто зазначити, що експертна думка здебільшого зосереджується на проблемах, пов'язаних із необхідністю здійснення бюджетної реформи, внесення кардинальних змін до Податкового кодексу України, передачі низки управлінських і контрольних функцій з центру на місця, розширення повноважень органів місцевого самоврядування в частині регулювання ставок місцевих податків та зборів, установлення пільг, зміцнення дохідної бази місцевих бюджетів шляхом скорочення податкових пільг, що надаються центральними органами виконавчої влади підприємствам та організаціям на індивідуальній чи галузевій основі, тощо. Тобто, йдеться, передусім, про пошук інструментів для забезпечення певного процесу. Разом з тим очевидно, що зазначена проблема є суспільно-обумовленою і її розв'язання лежить у площині не лише політико-правовій, але й – у мотиваційно-смысловій. За нинішніх умов ціннісних трансформацій йдеться про необхідність вироблення нових суспільних

смыслів (як цінності, потреби проєктивної діяльності, означення мети і підпорядкованості засобів її досягненню).

За логікою суспільного розвитку інституалізація того чи іншого процесу умотивована прагненням до задоволення суспільних потреб. Створення інститутів, пошук інструментарію не може бути його метою, а лише формою (засобом) досягнення мети. Вітчизняний досвід суспільних трансформацій свідчить, що спроби політико-правових реформ щоразу посилюють увагу до проблем децентралізації, розвитку системи місцевого самоврядування та територіальної організації влади. Відцентрові тенденції, що були характерними для періоду після 1991 року й створювали загрозу дезінтеграції (ситуація в Криму, місцеві референдуми в Закарпатті й на Донбасі), були подолані у 1996 році, із прийняттям Конституції України [7]. Проголошення України унітарною державою (ст. 2), визначення статусу Автономної Республіки Крим (розділ X) та принципів місцевого самоврядування (розділ XI) частково розв'язали проблему дезінтеграційних процесів. Разом з тим, посилення ролі місцевих адміністрацій у здійсненні державної влади, орієнтація в управлінській діяльності місцевих підрозділів центральних органів виконавчої влади (міністерств, держкомітетів тощо), передусім, на Київ з часом призвели до утворення досить міцної управлінської вертикалі з центром прийняття рішень (навіть місцевого характеру) в столиці. Сутнісно, система управління багато в чому відтворювала радянську й мало чим відрізнялася від тієї, що існувала за часів УРСР.

Спроба реформування відносин центру й регіонів була здійснена на початку 2000-х років. Очевидно, у розрахунках на успішність цих реформ полягала передвиборча обіцянка Л. Кучми: «Після виборів ви побачите нового Президента». Щоправда, намагання хоча б частково розв'язати проблеми місцевого самоврядування шляхом внесення змін до процесу формування місцевих бюджетів не привели до очікуваних результатів і залишили важелі впливу на прийняття рішень у руках голів державних адміністрацій.

Нищівної поразки зазнала ініційована «постпомаранчевою» владою ідея адміністративно-територіальної реформи. Спротив штучному, неконцептуалізованому процесу укрупнення адмі-

ністративних одиниць, обов'язковому й примусовому об'єднанню сіл виявили не лише очільники областей і районів, але й мешканці населених пунктів. «Процес» завершився так само швидко, як і розпочався, й, зрештою, ключові, потенційно ефективні принципи і положення, які пропонувалося покласти в основу адміністративно-територіальної реформи в Україні, реалізовані не були. Ця спроба адміністративно-територіального реформування (2005 р.) виявилася досить чутливою для сприйняття і була невдалою саме тому, що здійснювалася «зверху». Очевидно, вектор руху цієї реформи, як і багатьох інших, що на нас чекають, має бути зворотним – «знизу», а основним принципом – збалансованість і стабільність розвитку.

У цьому сенсі, проект децентралізації (як процес перерозподілу владних компетенцій, передачі функцій від центрального до регіонального рівня, поява і розвиток нових інституційних форм, що відповідають новій ролі регіонів у державному управлінні) може стати інтегруючим суспільством чинником, що об'єднує зусилля влади і громадянського суспільства задля гармонізації й оптимізації цього процесу і ефективності його результату. Саме тому чергове прагнення подолати «всевладність» владної вертикалі, надати ширших виконавчих повноважень місцевим радам і органам самоврядування було позитивно сприйняте суспільством.

У квітні 2014 р. Кабінет Міністрів України схвалив Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [8]. Чинна Концепція передбачає створення інститутів прямого народовладдя, умов для задоволення інтересів громадян на відповідній території та їх забезпечення якісними публічними послугами шляхом оптимального розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади на різних рівнях адміністративно-територіального устрою на принципах субсидіарності та децентралізації. Чи не вперше, у згаданому документі, владою артикулюється необхідність залучення громадян до прийняття управлінських рішень, сприяння розвитку форм прямого народовладдя.

Схвалена Урядом Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, очіку-

вано, мала б стати складовою іншого важливого нормативного акта – Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України за чотири місяці по тому, – у серпні 2014 р. [9]. Разом з тим, Стратегія навіть не містить згадки про цю Концепцію.

Симптоматичним є й обґрунтування необхідності прийняття урядової постанови, якою затверджено Стратегію. Вона, як зазначається у документі, викликана: 1) завершенням строку реалізації Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року; 2) зміною зовнішніх та внутрішніх умов для розвитку регіонів протягом останніх семи років; 3) синхронізацією з плановими та бюджетними циклами ЄС, з урахуванням впливу: урбанізації, депопуляції села, світової відкритості руху робочої сили, фінансово-економічної кризи. Очевидно, що розробка стратегії розвитку такої важливої сфери політико-управлінської діяльності мала б обґрунтовуватися не завершенням «періоду» «реалізації» попередньої урядової постанови (аналіз виконання котрої, до речі, залишився поза публічним обговоренням), а необхідністю визначення стратегічних цілей цього (регіонального) розвитку. Попри те, звернімося до короткого аналізу змістової частини Державної стратегії.

Її здійснення розраховане на два періоди. Перший – 2014–2016 рр., другий – 2017–2020 рр. Дієздатність і результативність цього документа, очевидно, зможемо оцінити згодом. Разом з тим, зазначимо, що країна вже перетнула часовий «екватор» першого (2014–2016 рр.) періоду Стратегії регіонального розвитку. Цим періодом передбачено реалізацію чималої кількості досить конкретних заходів. Публічного звіту урядовців про стан виконання першого етапу Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні не було. Водночас, навіть побіжний аналіз змісту стратегії розвитку ключового, за нинішніх суспільно-політичних умов, на пряму реформ викликає сумніви щодо спроможності досягнення цілей і показників їх індикаторів [Детальніше див.: 10].

До внутрішньополітичних загроз ослаблення державного устрою варто передусім віднести загрози, пов'язані із недостатністю внутрішньої інтеграції та консолідації українського

суспільства. Значною мірою такий суспільний стан зумовлений існуючою олігархічною системою, яка своїм впливом пронизала практично усі сфери життєдіяльності, зокрема – державного управління; монополізувала й перевела на корупційні рейки цілі сфери економіки, створила й підтримує економічну залежність від Росії; використовуючи вплив на підконтрольні засоби масової інформації та на окремі інститути громадянського суспільства, суттєво впливає на рівень політичної культури громадян, формує відчуття залежності, безвиході, безнадії та зневіри [11]; задля посилення лояльності до влади олігархату поглиблюються процеси атомізації суспільства – розпаду традиційних зв'язків, соціального роз'єднання тощо.

Злам цієї системи є першою й необхідною передумовою подальшого процесу державотворення й збереження суверенітету. Очевидно, що боротьбою з окремими, навіть найбільш одіозними олігархами – зруйнувати існуючу систему неможливо. Її злам можливий лише через політичну інтеграцію українського суспільства, глибоке вкорінення демократичних цінностей, реальну й ефективну децентралізацію влади, посилення середнього класу, розвиток дієвого громадянського суспільства.

Особливого значення у цьому контексті набуває реформа судової системи, її гармонізація із судовими системами європейських країн. Без кардинальних змін у цій сфері Україні загрожує подальше наростання правового нігілізму, зрештою – правова деградація. Адже саме із судовою системою і її ефективністю пов'язують громадяни критерії справедливості як соціального явища. Натомість, як засвідчують результати соціологічних досліджень, судам нині довіряють лише 7% респондентів, не довіряють – 86,6%. Та й загалом – довіра до правоохоронних органів залишається вкрай низькою: лише третина опитаних тією чи іншою мірою висловлюють довіру поліції й СБУ (відповідно – 33,7% і 29,5%), прокуратурі довіряють ще менше – 9,5%, не довіряють – 83,3% [12]*.

* Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 21 по 26 квітня 2017 року. Було опитано 2018 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій

Водночас варто зазначити – посилення правового нігілізму відбувається не лише з боку громадян, але й представників вітчизняного істеблішменту та окремих державних інститутів. Корупція в судовій та правоохоронній системі призвела до вибірковості у застосуванні норм законодавства, унеможливила жорстке його дотримання всіма без винятку.

Серед негативних факторів впливу на суспільну інтеграцію – «переконаність більшості в тому, що основним джерелом успіху в Україні є здатність оминати закони». Все це спричиняє тотальну недовіру до влади й правовий нігілізм. Зрештою, саме наявність необґрунтованої та несправедливої в очах більшості нерівності стане основною перешкодою на шляху становлення демократичного суспільства і реальної інтеграції в європейську спільноту [13, с. 9].

«Здатність оминати закони» також стала однією із характерних ознак сучасної української дійсності. Йдеться не лише про корумпованість, котра проникла практично у всі сфери життєдіяльності. Йдеться й про те, що законодавці часто-густо ухвалюють закони, які порушують Конституцію, зокрема, звужують або нівелюють соціальні виплати, погіршують умови життя громадян; українська практика свідчить про «здатність оминати закони» й правоохоронними органами, й українськими суддями.

Відсутність результатів подолання корупції зумовлюється й обтяжується нездатністю влади навести лад на державних підприємствах, фактичною втратою впливу на окремі сектори економіки, де панують монополії українських та російських олігархів – на ті, які пов'язані, передусім, зі сферами енергозабезпечення та водопостачання, житлово-комунального господарства тощо.

В умовах низької ефективності правоохоронної та корумпованості судової систем працюватимуть «закони вулиці». Небезпечна тенденція зростання правового нігілізму може призвести до потреби суспільства в «сильній руці». Використання нинішньою владою практик поваленого Революцією Гідності режиму є вкрай

Донецької та Луганської областей за вибіркою, що репрезентує доросле населення за основними соціально-демографічними показниками.

небезпечним для Української держави. Спокуса піти найпростішим шляхом і реалізовувати реформи, від яких насамперед постраждають звичайні громадяни, а не олігархи, може призвести до чергових масових протестів – уже проти чинної влади.

Очевидно, що рівень інтеграції суспільства перебуває у прямій залежності від рівня довіри державі й її органам. А цей рівень та ступінь підтримки дій влади залишаються вкрай низькими. Підтвердженням такого висновку є результати дослідження, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова в квітні 2017 року [14]. Президенту України висловили довіру лише 22% респондентів, не довіряють – 71,9%; Уряду – відповідно, 12,8% і 81,9%; Верховній Раді – відповідно, 9% і 86,6%; Лише 11,7% опитаних висловили довіру Національному банку України, недовіру – 81,5%. Національному антикорупційному бюро України довіряють 21,3% опитаних, не довіряють – 64,8%. Довіру працівникам державного апарату висловили 7,9% опитаних, не довіряють – 87%. Вкрай низьким залишається й рівень довіри політичним партіям України (відповідно, 8,6% і 83,5%).

Опитування засвідчило й надто низький рівень підтримки дій представників політичної еліти України. Дії Президента України повністю підтримують лише 4,4% опитаних (окремі його дії підтримують 39,1%, зовсім не підтримують – 51,7%); дії Уряду – відповідно, 2,4%, 29%, 61,9%; дії Прем'єр-міністра повністю підтримують 3,9%, окремі його дії підтримують 31,3%, не підтримують – 57,9%; Верховної Ради України – відповідно, 1,9%, 25,2%, 67,5%, Голови Верховної Ради України – відповідно, 2,7%, 25,1%, 62%; Національного банку України – відповідно, 2,3%, 17,3%, 67,3%.

Серед суспільних інститутів найбільшу довіру громадяни висловили тим структурам, де вплив держави є порівняно незначним (волонтерським організаціям довіряють 66% опитаних, Церкві – 63,3%, добровольчим рухам (територіальна оборона) – 45,2%), а також державним інститутам «безпекового сектору» – Збройним силам України висловили довіру 55,9%, Національній гвардії України – 49%, Державній службі з надзвичайних ситуацій – 45% (кількість респондентів, які довіряють цим інститутам, на статистично значимому рівні перевищує кількість тих, хто їм не довіряє).

Тобто, більшість громадян не довіряють ані органам влади, ані судам, ані прокуратурі, ані політичним партіям і вважають, що Україна розвивається у неправильному напрямі (табл. 1).

Таблиця 1

Відповіді на запитання «Як Ви вважаєте, в цілому, події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі?»

	Вересень 2013	Березень 2014	Березень 2015	Травень 2015	Лютий 2016	Квітень 2016
У правильному напрямі	15,4	32,3	17,5	14,3	11,6	14,2
У неправильному напрямі	65,4	40,7	66,9	67,6	73,4	72,2
Важко відповісти/ не відповіли	19,2	27,0	15,6	18,1	15,0	13,6

Звернімо увагу, що рівень позитивних оцінок сучасного стану розвитку суспільства стрімко наближається до «передреволюційних» показників. Результати соціологічного дослідження засвідчили – понад 70% українських громадян вважають, що ситуація в Україні розвивається у неправильному напрямі. Більше того, як засвідчили результати соціологічного дослідження, проведеного в жовтні 2017 року компанією Socis, 67,5% громадян оцінюють соціально-політичну ситуацію в державі як напружену, 20,7% – вважають ситуацію у країні вибухонебезпечною, і лише 10,5% респондентів – стабільною [14].

З кожним роком, що віддаляє громадян від Майдану, на тлі погіршення загального соціально-економічного стану в країні, зростання безробіття, соціальної незахищеності людей віра в очікувані швидкі зміни й ефективні реформи знижується, а подолання існуючих негараздів стає, у свідомості більшості громадян, не нагальною потребою, а лише перспективним завданням – втрачається віра у здатність подолати цю негативну

ситуацію протягом найближчих кількох років. Про це свідчать і результати соціологічних опитувань (табл. 2., складено за [15]).

Таблиця 2

Як Ви вважаєте, чи здатна Україна подолати існуючі проблеми та труднощі?

	Березень 2015	Лютий 2016	Квітень 2016	Вересень 2016	Квітень 2017
Здатна подолати протягом найближчих кількох років	21,8	19,1	16,5	15,8	15,6
Здатна подолати у більш віддаленій перспективі	42,7	45,4	47,2	47,3	49,8
Не здатна подолати	21,6	23,4	22,6	20,8	18,8
Важко відповісти	13,9	12,0	13,7	16,1	15,8

Коли держава не може навести лад, люди вдаються до радикальних дій, керуючись власними уявленнями про належне, покладаючись на себе або ж – на допомогу радикальних позазаконних формувань. Адже, насправді, соціально-політична напруга і невдоволеність чинною й нині практикою державного управління нікуди не поділися. Під впливом, передусім, зовнішньої військової агресії вони (напруга і невдоволеність) просто відтермінувалися, набули інших форм і перейшли у фазу очікування й «передготовності». На відміну від соціально-психологічного стану напередодні Майдану, нинішній – характеризується значно нижчим порогом «страху» і сумнівів й значно вищим ступенем – натхнення й упевненості, які зумовлені усвідомленням сили і можливостей громадського спротиву.

Після випробувань, пов'язаних із трагічними подіями Майдану, анексії частини території країни, втрат під час військових дій ключовим критерієм оцінки якості державного управління стає

доцільність і обґрунтованість рішень, зрештою – усвідомлення мети й суспільна легітимізація векторів стратегічного розвитку.

Сучасні проблеми подолання кризи й зміни напрямів розвитку, в його стратегічному вимірі, вимагають врахування комплексу принципово нових, жорстко детермінованих обставин. Вони поєднують у собі, з одного боку, необхідність розв'язання найнагальніших проблем (передовсім – військово-політичного, безпекового і соціально-економічного характеру), зумовлених стрімкою зміною суспільно-політичної ситуації; з другого – осмислення, усвідомлення й освоєння нинішньої політичної реальності і, бодай на рівні логіки, розуміння й конструювання майбутнього.

Поряд із зовнішнім викликом, яким є анексія частини території країни, військова агресія на східних кордонах держави, постають і нові внутрішньополітичні проблеми. Щодо визначення основних шляхів їх подолання одностайності влади і суспільства поки що немає. Суспільство, через осмислення належного і прагнення соціально справедливого, змінилося, а політичні практики, навіть на рівні артикуляції візії шляхів подолання сучасної кризи, наразі – ні.

Переважає більшість декларованих і навіть започаткованих реформ не стали консолідуючим фактором суспільного розвитку, ефективним інструментом позитивних змін. Частіше вони залишалися у вигляді проголошених, але не реалізованих проєктів, планів, концепцій, затверджених, але не виконаних рішень. Головною перепорою на шляху українських реформ, на наш погляд, був здебільшого не зовнішньо-, а внутрішньополітичний фактор. Серед його основних ознак: неконсолідованість еліт, коруптованість, перманентна, нецивілізована (багато в чому – аморальна) боротьба олігархічних кланів за владу, споживацьке ставлення до володіння нею. Як наслідок, Україна отримала «власну» – недосконалу й суперечливу – «політику перетворень» як результат багаторічних спроб і помилок. За відсутності чітко артикульованої й формалізованої стратегії суспільного розвитку вони набули ознак «хронічних» і навіть – провідних тенденцій.

Сучасний стан суспільного розвитку досить часто порівнюють із новим етапом боротьби за незалежність. Багато в чому – справедливі порівняння. У цьому сенсі вкрай важливим є подо-

лання прорахунків етапу минулого. Адже зі здобуттям незалежності перед державою також стояли проблеми, розв'язання яких потребувало врахування комплексу принципово нових, жорстко детермінованих обставин. Вони поєднували, з одного боку, необхідність вирішення невідкладних соціально-економічних питань, зумовлених зміною суспільно-політичного ладу, з другого – усвідомлення й освоєння сучасного політичного простору і, бодай на рівні логіки, розуміння й конструювання майбутнього.

Усвідомлення необхідності кардинальних змін має спонукати до об'єднання зусиль влади і громадянського суспільства для узгодженого і спільного подолання проблем сучасного етапу державотворення. Восени 2014 – навесні 2015 рр. Україна отримала «революцію знизу». Водночас, революційні події мали, переважно, «рефлексивний» характер: відмова влади від підписання Угоди про асоціацію з ЄС – масові громадські протести – силове придушення – масовий спротив – утеча Президента. Здавалося б, основна перешкода на шляху до підписання Угоди подолана. Разом із тим, виникла інша – ключова проблема революції. Проблема влади. Ані політична опозиція, ані її лідери не були готовими до неї. Отримавши владу із рук революційного народу, сутнісно вони виявилися не готовими до кардинальних рішень щодо реформування старої політико-управлінської системи – до «революції зверху».

Відсутність чіткої артикуляції стратегічного бачення реформ, їх змісту, основних напрямів і принципів дезорієнтують громадськість, створюють передумови для різновекторності енергії суспільства. Щонайменше, два аспекти цієї проблеми уможливають сучасні виклики суспільно-політичного характеру.

Перший – зовнішній. Кримські події та російська агресія на Сході України визначили об'єкт зовнішньої загрози. Єдність владних і суспільних оцінок щодо цього є очевидною. Водночас, розбіжності виникли не лише на «інструментальному», але й на системному рівні. Держава і її органи управління здебільшого виявилися неготовими до ефективних дій за нових умов, а суспільне єднання не сприйнялося владою як «інструментальний» ресурс. Натомість суспільство (через громадські інститути і неінституційовані об'єднання) створило такий ресурс. Події 2014–

2015 рр. засвідчили його ефективність. Укотре конкретними діями випробовувалися «на міцність» стара система управління і новий механізм – громадської участі у ньому. З одного боку, самовідданість бійців добровольчих батальйонів, волонтерів, готовність до моральної й фінансової підтримки оборонців країни громадянами різного віку і статку. З другого – непрофесіоналізм управлінців, що межує зі зрадництвом (щонайменше – здирництвом), безвідповідальність (щонайменше – неготовність брати відповідальність на себе), нерішучість тощо. Багато в чому громадська активність протистояла і долала неповоротку, обтяжену інструкціями і незмінними нормативними актами управлінську систему.

Другий виклик, що постав перед країною, – внутрішній. У визначенні основних джерел цієї загрози такої одностайності влади і суспільства, очевидно, немає. Визнання загрози «другого (внутрішнього) фронту» має спонукати до об'єднання зусиль влади і громадянського суспільства за всіма його (фронту) напрямками. Серед них, на наш погляд, першочергове – подолання притаманного вітчизняній еліті синдрому політико-управлінської прокрастинації – відкладання (уникання) прийняття й реалізації важливих політичних і управлінських рішень [16]. Це явище найчастіше зумовлюється неготовністю суб'єкта, котрий має прийняти таке рішення, взяти на себе відповідальність за його наслідки. Серед основних ознак прокрастинації – прагнення відкладання прийняття рішень або затягування виконання завдань, схильність до перекладання своєї відповідальності на інших. Прокрастинатори працюють хаотично, без плану або лише за умови невідкладності.

В українських умовах причиною політичної прокрастинації є автаркія владних еліт, котрі розглядають суспільство лише як ресурс для забезпечення власного майнового та владного статусу, однак не сприймають себе як частину суспільства, відповідно – не пов'язують позитивні суспільні перетворення із власним благом. Саме тому політична еліта, яка вражена автаркією, може паразитувати на суспільній стагнації, відкладаючи істотні суспільні перетворення, оскільки їх здійснення може зумовити втрату владних позицій. Ще донедавна вихід із цієї ситуації владні еліти

України знаходили в маніпулюванні суспільною думкою, посиленні патерналістських настроїв і загостренні фундаментальних суспільних суперечностей (мовних, релігійних, регіональних, етнічних тощо).

Як і нинішні, колишні «молоді» українські управлінці вимушені були оперативно розв'язувати найгостріші проблеми соціально-економічного характеру, найактуальніші питання збереження соціуму й забезпечення його рівноваги. Разом з тим, інше – ключове (на етапі становлення Української держави) завдання – розробки стратегії державного розвитку – відтермінувалося. Подолання політико-управлінської прокрастинації за сучасних умов стає принципово важливою суспільно-політичною, світоглядною проблемою. Прокрастинація – серед тих небезпек, що можуть спричинити невдачі сучасного етапу трансформації через неузгодженість, непослідовність і хаотичність політики змін. А непослідовність і хаотичність зумовлена, передусім, відсутністю чіткої стратегії розвитку. Чіткого окреслення європейського її вектора, за нинішніх умов, замало. Необхідною і нагальною проблемою сучасного етапу державотворення стає розробка стратегії суспільного розвитку як світоглядно обумовленої сукупності поглядів, оцінок та принципів, які визначають загальне бачення шляхів розвитку; достатньо абстрактний, довгостроковий, максимально загальний (недеталізований), послідовний, конструктивний, раціональний, підкріплений ідеологією, стійкий до невизначеності умов середовища план досягнення успіху.

Реалізація такого плану передбачає перетворення абстрактного у конкретне через деталізацію, пошук і апробацію засобів, постійний моніторинг, аналіз внутрішніх і зовнішніх факторів впливу на практику, їх коригування. Виходячи із цих уявлень, виокремимо сутнісні ознаки стратегії суспільного розвитку. Це – своєрідна надія, амбітний план-проект майбутнього, пов'язаний із оцінкою сьогоденних (стартових) позицій, потенціалу, можливостей, ресурсів і загроз. Це – план, пов'язаний із прогнозом стратегії розвитку інших країн і співвіднесення з їхніми стратегічними цілями. Нарешті, стратегія – це передбачення шляхів глобального розвитку, цивілізаційного поступу і нашого місця в ньому. Коли мовиться про стратегію, йдеться, передусім,

про майбутнє. Багато в чому – ірраціональне, багато в чому – міфологічне, оскільки стратегія – не лише ідеальна форма для проектування майбутнього, але й – актуальна діяльність, наповнена змістом.

Наявність універсальної ідеї (надії) – фундаментальна і ключова складова державної стратегії розвитку. Вона має бути, з одного боку, простою і зрозумілою, з другого – «символічною» й у свідомості людей безпосередньо пов'язаною зі «соціальним часом», як, наприклад, ідея свободи і демократії для Сполучених Штатів Америки або ж – ідея справедливості, рівності й братерства для колишнього Радянського Союзу, але не «ідея» виправдання існуючого стану речей.

Проектування майбутнього – аксіологічне явище – й можливе лише на певній світоглядній ідеології, на певній системі цінностей. Стратегія повинна не просто орієнтуватися на перспективу, але й мати ясні цілі, спиратися на моральні норми, конкретні цінності, формувати відповідні ідентичності як інструменти саморозвитку. Рух країни у європейському напрямі створює сприятливі передумови для інтеграції у ціннісний, етичний простір Європи. Разом з тим, стратегування – це проектування образу країни, проектування майбутнього й її місця в ньому.

Без стратегічного мислення в політиці і в державному управлінні Угода про асоціацію з ЄС може залишитися лише заявкою на реалізацію нашою країною свого стратегічного вибору. В іншому разі – підписання Угоди може стати стратегічною програмою прогресивних змін у політичній, правовій, соціальній, зрештою – ціннісній сферах, перспективним планом адаптаційних заходів у галузях економіки, фінансів, торгівлі, енергозабезпечення, у державному управлінні та законодавчому забезпеченні цих змін.

Політична інтеграція українського суспільства – це, передусім, результат процесу формування ціннісного підґрунтя здійснення кардинальних змін сучасного соціально-політичного розвитку. Одним із найважливіших принципів і, водночас, інструментів суспільних реформ є прийнятна для переважної більшості громадян консолідуюча ціннісна парадигма. Ціннісно-орієнтаційна єдність стає мотиваційною й, водночас, діяльнісною основою

суспільної інтеграції. Саме тому метою кожного політичного режиму є прагнення сформувати систему цінностей, на яку орієнтуватиметься широкий загал. Суспільство, у якому досягнуто консенсусу щодо того, що є цінністю, може розглядатися як стабільна система, оскільки у ній зникає головне джерело суперечностей між окремою особою та суспільством у цілому.

Для України, на нашу думку, важливим є досвід окремих країн, яким вдалося використати ціннісно-культурну «архаїку» як потужний ресурс суспільної модернізації. Очевидно, серед факторів, що сприяли стрімкому індустріальному розвитку Японії, Китаю або нещодавно ще індустріально відсталих країн Азії, – вмиле «щеплення» комплексу модернізаційних процесів і традиційних ціннісних систем, їх своєрідна «імплементація» у контексті глобалізаційних змін. Разом з тим, маючи за мету масштабні, системні суспільні зміни, варто задіяти для цілей розвитку широкий спектр не лише матеріально-технічного, сировинного, природного, кадрового тощо ресурсів, але й своєрідний «ресурс» культурних елементів, збережені звичаї, традиції, звички, цінності й мотиви. Іншими словами, здавалося б, що за певних умов усе «наявне» може бути перетвореним на ресурс для досягнення поставленої мети. Однак мета, як відомо, не завжди байдужа до засобів її досягнення. І в цьому контексті ключовими стають ціннісні аспекти трансформаційних змін.

Успіх проголошених реформ значною мірою залежить від рівня сформованості, змісту й ієрархії базових цінностей. Водночас, зміст і структура фундаментальних цінностей мають не лише свідчити про готовність суспільства до змін, про прагнення соціальних груп виступити суб'єктами цих змін, але й – містити чітке бачення їх мети, уявлення про шляхи та способи її досягнення. Важливим чинником суспільних реформ є саме уявлення про мету очікуваних змін, терміни їх реалізації. А мета, в суспільній свідомості, тісно пов'язується з цінностями, передовсім – цінністю особистості. Домінування ж у суспільстві традиційних ціннісних уявлень спрямовуватиме модернізаційні процеси повз інтереси особистості.

Незбалансованість політичних, економічних, моральних, культурних цінностей, ціннісних і поведінкових орієнтацій

привели до деформації таких цінностей, як освіченість, професіоналізм, чесність, порядність. Уявлення про добро і зло, про справедливість і несправедливість, моральність і аморальність набувають фрагментарності і «використовуються» задля досягнення власних або групових інтересів.

Характерною ознакою останніх десятиліть стало розмежування політичних еліт, створення впливових економічних угруповань, посилення процесів матеріальної поляризації. Серед іншого – і в цій площині криється процес олігархізації сучасної української політики. На жаль, і зміна влади допоки не привела до його (цього процесу) послаблення. Прихований ціннісний конфлікт у нинішніх умовах загрожує ще більшою поляризацією суспільства, наростанням соціальної напруженості, накопиченням дисбалансу між суспільними цінностями і реальними соціально-політичними процесами, що в ньому розгортаються.

Побудована на створенні, посиленні й використанні протиріч між регіонами країни, міжнаціональних чи міжконфесійних розходжень або розбіжностей, ця технологія в Україні була не досить ефективною і використовувалася здебільшого у передвиборчий період. Тобто, як внутрішньополітичний, – цей чинник працював досить «кволо». Використання ж наявних в українському соціумі певних регіональних відмінностей політтехнологіями іншої держави призвели до неочікуваних ними результатів.

Слід зазначити, що донині фактор зовнішньополітичного чинника на формування національної ідентичності залишається малодослідженим. Як правило, зовнішньополітичний фактор, як такий, що впливає на становлення ідентичності, аналізувався у контексті розвитку процесів глобалізації, євроінтеграційних процесів. Справедливий і виправданий підхід. Разом з тим, зовнішньополітичний чинник набуває зовсім іншої «ваги» й «сили» у разі прямого зовнішнього втручання у внутрішньополітичні процеси, відкритої військової агресії. Очевидно, що за таких умов змінюється й характер дії зовнішньополітичного чинника на механізми формування ідентичності. Саме його вплив виявився вирішальним у появі відчуття єдиної країни, своєрідним каталізатором процесів інтеграції й консолідації української нації.

Консолідоване, мобілізоване, готове до самообмежень і боротьби за незалежність власної держави суспільство – є найважливішим гарантом подолання кризи. Лише за його наявності й зацікавлення українською владою ефективними будуть дипломатична, фінансова, економічна, організаційна, будь-яка інша міжнародна підтримка. У цьому контексті, аналізуючи сучасну ситуацію в Україні й Європі, Джордж Сорос зазначив, що «Євросоюз врятує себе, рятуючи Україну», разом з тим, «в першу чергу важливою є позиція та поведінка українського народу» [17].

Очевидно, що процес руйнування стереотипів, переоцінки цінностей, формування нових смислів і практичних змін – досить складний і тривалий. Лише об'єктивна оцінка сучасного стану, осмислення можливостей і перспектив суспільного розвитку з урахуванням внутрішніх і зовнішніх викликів може бути основою розробки й реалізації стратегії, її суспільної легітимізації та досягнення мети.

Питання політичної інтеграції українського суспільства є багатоаспектним, а процес – тривалим і суперечливим. Сучасний етап суспільного розвитку характеризується стрімким «зміщенням» акцентів національної консолідації із, переважно, етнічних і соціокультурних чинників у бік соціально- та організаційно-політичних, духовно-моральних, мотиваційно-сміслових аспектів.

Виокремлення тенденцій сучасного етапу політичної інтеграції українського суспільства уможливорює певні висновки, а також – окреслення можливих напрямів, шляхів і форм поглиблення інтеграційних процесів.

Серед них, на нашу думку, можуть бути такі:

Інтегрованість – вагомий чинник зміцнення державного суверенітету, творення української політичної нації. Рівень інтеграції багато в чому визначає якість суспільства, конкурентоспроможність національної держави. У цьому контексті, усвідомлення політичною, владною, бізнесовою елітою нинішньої політичної реальності (у її мотиваційно-смісловому і ціннісному вимірах) стає необхідною умовою суспільного прогресу, запобіжником від зміни його зовнішньо- і внутрішньополітичного векторів розвитку.

Процес політичної інтеграції в Україні значно посилюється на етапі повалення авторитарного режиму та під впливом зовнішньої військової загрози. Разом з тим, мотиваційною основою суспільної інтеграції протягом тривалого часу було об'єднання «проти» – проти злочинної влади, корупції, несправедливості, військової агресії. Усвідомлення відповідальності за набутки Революції Гідності стали важливим чинником об'єднання «за» – за справедливу владу та європейський вибір, за єдність країни і непорушність її кордонів, зрештою, за нові смисли й образи майбутнього.

За безумовного збереження унітарності, як конституційно закріпленої форми державного устрою, *вона потребує конкретизації й розвитку*. Зумовлюється це сучасними суспільно-політичними процесами, необхідністю протистояння зовнішній військовій загрозі, подолання проявів сепаратизму в окремих регіонах України, налагодження й гармонізації міжетнічних і міжконфесійних відносин, необхідністю поліпшення механізму, оптимізації структури і функцій державного управління як організаційно-політичної основи державного устрою.

Існуюча нині унітарна форма державного устрою потребує політико-організаційного вдосконалення. *Зміна ж цього устрою не має адекватних історичних, соціокультурних, ментальних, правових чи будь-яких інших підстав*. Спроби зміни форми державного устрою можуть спричинити загрози конституційному ладу в Україні.

За сучасних умов суспільного розвитку доцільною стає *спрямованість політико-управлінської практики на посилення процесів децентралізації влади* з урахуванням регіональних особливостей, культурної, економічної, історичної, політичної ідентичностей. Неврахування цих особливостей, спроби впровадження змін, керуючись виключно політичною доцільністю за відсутності збалансованої регіональної політики, дієвих форм зміцнення місцевого самоврядування, створюють реальну небезпеку дискредитації ідеї децентралізації, реформування цієї важливої політико-управлінської сфери. Стратегічно важливою стає необхідність системного, всебічного аналізу сутності, змісту й форм децентралізації, розробки шляхів комплексного практичного вирішення цього питання.

Застереження викликають і спроби підміни ідей децентралізації ідеєю регіоналізації, оскільки концепція децентралізації полягає в тому, що частина владних повноважень і ресурсів передається територіальним громадам зі збереженням загальнонаціонального контролю над правовими, силовими та безпековими секторами, а концепція регіоналізації передбачає концентрацію ресурсів та повноважень на рівні регіону, що може призвести до протистояння між регіональною і центральною владами, зрештою – до втрати суверенізації держави.

Процеси політичної інтеграції українського суспільства гальмуються спротивом потужних олігархічних груп і збереженням впливу на внутрішньополітичні процеси в Україні російського бізнесу. Протидія цим впливам можлива лише через політичну інтеграцію українського суспільства, глибоке вкорінення демократичних цінностей, реальну й ефективну децентралізацію влади, посилення середнього класу, розвиток дієвого громадянського суспільства.

Державотворчий поступ і суспільний розвиток неможливі без реформування судової системи. Без кардинальних і ефективних змін у цій сфері Україні загрожує посилення правового нігілізму не лише з боку громадян, але й з боку представників вітчизняної політико-бізнесової еліти, окремих державних інститутів. Результативність реформування судової системи – необхідна умова подолання корупції та безмежного панування монополій українських та російських олігархів у ключових сферах вітчизняної економіки.

До проблем, що гальмують суспільно-політичний поступ, варто віднести й *відсутність дієвого громадського контролю* за виконанням державних функцій, ефективної взаємодії влади з громадськістю. Розвиток громадянського суспільства, «дебюрократизація» окремих його інститутів, посилення комунікації влади з громадськістю не лише сприятимуть інтеграції української політичної нації, але й створять потужний ресурс суспільної модернізації.

Інформаційний, освітній, комунікативний, організаційно-політичний ресурси держави мають бути спрямовані на *формування суспільно значущих цінностей, смислів, образів*

майбутнього, що є необхідною умовою ціннісно-орієнтаційної єдності українського суспільства. У цьому сенсі вкрай важливим є формування у масовій свідомості розуміння причин і наслідків сучасних процесів, визначення перспектив, а також і шляхів подолання кризових явищ. Відкритість, прозорість і послідовність влади будуть визначальними у збереженні суспільної єдності, мобілізації на подолання соціально-політичної кризи.

За нинішніх умов *посилюється вага тих факторів, які впливають на масову свідомість*, передусім – засобів масової комунікації та наявних донині підходів до взаємодії влади з громадськістю. Усвідомлення того, що вплив на масову свідомість є одним із найсуттєвіших факторів сучасної гібридної війни, визначає вагу та роль інформації й інформаційної безпеки у контексті військової загрози, загрози єдності країни і консолідації її громадян.

Згуртування суспільства і рівень його ціннісно-орієнтаційної єдності визначається не лише масштабністю мети, але й узгодженням шляхів її досягнення. Вкрай важливим у цьому сенсі є демонстрація єдності політичних еліт, широке і відкрите обговорення проблем і напрямів подолання кризових явищ, зокрема, у соціально-економічній сфері. Залучення громадян до процесу прийняття рішень, конструювання суспільно-політичної реальності, з одного боку, здатне об'єднати зусилля, з другого – посилити відповідальність влади та громадянського суспільства задля досягнення мети розвитку.

1. Путин: наши военные «встали за спиной» самообороны Крыма // Русская служба BBC. URL: http://www.bbc.com/russian/russia/2014/04/140417_putin_phone_line.shtml

2. Владимир Путин: у Украины есть будущее только в случае федерализации // Вести.RU. URL: <https://www.vesti.ru/doc.html?id=2129964>

3. Литвин В. Федералізм: ідея, політична практика, застосовність в Україні // Голос України. №115(4765). 24 червня 2010 року.

4. Шестопалова Л. М. Форма державного устрою як матриця соціального розвитку // Форум права. 2014. № 1. С. 526–531.

5. Туленков М. В., Шайгородський Ю. Ж. Політичне управління в сучасному суспільстві: монографія. Київ: Центр соціальних комунікацій, 2011. 218 с.

6. Соцопрос: население Украины против федерализации страны. URL: <https://newsland.com/user/4297677095/content/sotsopros-naselenie-ukrainy-protiv-federalizatsii-strany/4590276>

7. Конституція України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/-254%D0%BA/96-D0%B2%D1%80/print1431933068562637>

8. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80>

9. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року. Постанова Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2014 р. № 385. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF>

10. Шайгородський Ю. Децентралізація: небезпека спрощених підходів // Регіональна політика: законодавче регулювання та практична реалізація. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/166094/>

11. Бушанський В. Маніпуляція свідомістю: від фрустрації до нової ідентичності. URL: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/nz/nz_55/bushanskiy_manipuliatsia.pdf.

12. Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації. Результати соціологічного дослідження. URL: <http://razumkov.org.ua/uploads/socio/Press0417.pdf>

13. Лібанова Е. М. Нерівність в українському суспільстві: витоки та сучасність // Економіка України. 2014. №3 (628).

14. Понад 50% українців вважають, що ситуація в країні розвивається не в тому напрямку. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2330613-ponad-50-ukrainciv-vvazaut-so-situacia-v-kraini-rozvivvaetsa-nev-tomu-napramku.html>

15. Як Ви вважаєте, чи здатна Україна подолати існуючі проблеми та труднощі? // Центр Разумкова. Соціологічні опитування. URL: http://www.-razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1111

16. Шайгородський Ю. Синдром політичної прокрастинації: причини і наслідки // Політичний менеджмент. 2013. № 59. С. 16–29.

17. Soros George. Wake Up, Europe // The New York Review, November 20, 2014 URL: <http://www.nybooks.com/articles/archives/2014/nov/20/wake-up-europe/?insrc=hpss>